

<https://doi.org/10.62837/2024.11.425>

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nazende.haciyeva1960@mail.ru

ŞAH İSMAYIL XƏTAYİ POEZİYASINDA DİQQƏTİ CƏLB EDƏN DİNİ-FƏLSƏFİ MƏQAMLAR

Açar sözlər: ədəbi irs, sənətkarlıq, mübarizlik, şeir, ədəbiyyat, poeziya, yaradıcılıq, şair

Ключевые слова: литературное наследие, мастерство, воинственность, стихотворение, литература, поэзия, творчество, поэт

Key words: literary heritage, craftsmanship, struggle, poem, literature, poetry, creativity, poet

Xətayi şeirlərində islami-fəlsəfi və əxlaqi dəyərlərə çağırış mühüm yer tutur. Bu cəhət onun şeirlərinə ərəb və fars dillərindən, quran və hədislərdən gəlmə istilahlardan daxil olmasına gətirib çıxarırsa, xalqla, xalq ədəbiyyatı ilə bağlılıq onun dilini sadələşdirir, aydın və bəllur bir şəkllə salır. Onun şeirlərində sufi və şiə görüşləri ilə bağlı dini-fəlsəfi anlayışlara, rəmzlərə, çətin anlaşılan söz və ifadələrə az da olsa rast gəlirik. Xətayi bu istilahları qəsdən şeirə daxil etmir, bəlkə demək istədiyi fikrin, mənanın tələbi ilə daxil edir. Onun poetik üslubu dindar, sufi, nəsihətçi bir şairin görüşlərinə və baxışlarına uyğundur. Onun əsərlərində quran ayə və hökmlərinə söykənən, Qurandan gələn istilahlara müraciət şeirlərinin dilinin sadəliyi, aydınlığı içərisində çox vaxt görünməz olur. Xətayi dilinin bu xüsusiyyəti M.Quluzadənin sözləri ilə demiş olsaq, «şairin dini- fəlsəfi təhsilindən, sufyanə görüşlərindən, ədəbi mütaliəsindən, eləcə də orta əsr şeirinin ənənələrindən gəlirdisə, Azərbaycan xalq dili xüsusiyyətləri də onun xalqa bağlılığından, şifahi xalq şeirindən və Yunis Əmrə kimi şairlərdən (XVI) və ümumiyyətlə türkdilli şeir ənənəsindən gəlirdi». [1, 66]

Fikir aydınlığı, dil sadəliyi, deyim tərəvəti Xətayi şeirinə ayrıca bir gözəllik verir. Burdakı qarşılaşdırmalar, suallar, bənzətmələr, qafiyələr, rədiflər hamısı Xətayinin şeir dilinin xəlqilik və bəllurluğundan xəbər verir. Hər misra, hər ifadə təbiiliyi ilə, tərəvəti ilə diqqəti cəlb edir. Şeirdəki fikir şairin müridləri olan dərvişlərə ünvanlanmışdır. «Mən dərvişəm deyə köksün görərsən, haqqı zikr etməyə dilin varmıdır?» deyə sözə başlayan şair dərviş-sufilərdən gözlədiyi sifətləri bədii suallar şəklində yada salır, düşündürür, götür-qoy etməyə, özünə kənardan baxmağa çağırır. Dərvişəm deyirsənsə, haqqı zikr edən dilin olmalıdır. Arıyam deyib balı olmayan, bülbüləm deyib gülü olmayan, başqa sözlə, zahiri ilə batini, sözü ilə əməli, görünüşü ilə mahiyyəti bir olmayan dərvişləri Xətayi rədd edir. Onları dərvişlikdən,

sufilikdən uzaq sayır. [2,96]

Orta əsrlər Şərq poetikasının sirlərinə dərinlən bələb olan Xətayi onların hər birindən yerinə uyğun olaraq istifadə edir. Sözlərin, səslərin tənasübünə, ahəngdarlığına xüsusi diqqət yetirir. Məntiq və simmetriya gözləyir. Aşağıdakı şeir bir cəhətdən maraqlıdır ki, başdan-ayağa qədər rəddül-əcuz iləssədr deyilən bir poetik vasitə əsasında yazılmışdır. Bu poetik qaydaya görə beytin birinci sözü beytin sonunda təkrarlanır. Adətən şairlər bu qaydaya üz tutanda, bir beytlə kifayətlənirlər. Xətayinin şeiri isə bu poetik vasitənin mürəkkəb bir şəkildə yazılmışdır. Belə ki, əvvəlcə birinci beytin ilk sözü beytin sonunda təkrarlanır, sonra beytin sonunda təkrarlanan söz yenidən ikinci beytin ilk sözü olur. Ancaq ikinci beytin son sözü və ya bir neçə sözü yenidən üçüncü beytin ilk sözünə çevrilir. Üçüncü beytin son sözü dördüncü beytin ilk sözü olur və bu qayda ilə şeir axıra qədər davam etdirilir. Həmin şeiri bütünlüklə nümunə gətiririk:

Xar oldu yürəgim hicrində, ey yüzlü yar,
Yar bağrım arasın, gör kim, necə xar anda var.
Varma yanımdan mənim, ey hicri-dilsuzani-dust,
Dust-düşməni xamusi ağlar mənimçün zar-zar.
Zar-zar ağlar çü bülbül gül yüzünçün mürği-can.
Candan etmişdir məni cövr ilə dövrü-ruzigar.
Ruzigarım tirədir sənsiz, əya arami-dil,
Dil neçlin aram dutsun, həddən etdü intizar.
İntizarəm vədeyi-vəslin yolunda hər zaman,
Hər zaman divanə tək dağlara düşdüm biqərar.
Biqərar oldum saçm tək rüxlərindən ayra mən,
Mən neçük aram edim sənsiz ki, oldum dılfiqar.
Dılfiqar oldu Xətayi firqetindən razü şəb,
Razü şəb vəslin xəyalı canda qaldı yadigar. [3, 98]

Bir daha xatırladaq ki, burada əvvəldə gələn söz axırda, axırda gələn söz növbəti misra və ya beytdə təkrar edilir. Məsələn, birinci misranın ilk sözü xar sözüdür. Bu söz beytin sonunda təkrarlanır. Düzdür, burada təkrarlanma sonda deyil, ümumi qayda pozulmasın deyə son sözdən bir qədər əvvəl baş vermişdir. Eyni zamanda birinci beytin birinci misrasının son sözü olan yar sözü ikinci misranın əvvəlində təkrarlanmışdır. Birinci beytin son sözü olan «var» sözü isə ikinci beytin əvvəlində «varma» şəkildə (bu məqbuldur) təkrarlanır. Yenə ikinci beytin birinci misrasının son sözü həmin beytin ikinci misrasının əvvəlində eynən təkrar edilir. Burada həmin söz «dust» sözüdür. İkinci beytin son mürəkkəb sözü olan «zar-zar» sözü üçüncü misranın əvvəlində eynilə təkrar edilir. Üçüncü beytin birinci misrasının son sözü olan «can» sözü isə həmin beytin ikinci misrasının əvvəlində «candan» (kök yenə «can» sözündən ibarətdir) şəkildə təkrarlanır. Qəzəl başdan-baş belə bir prinsiplə yazılmışdır. Bu mürəkkəb bədii vasitə qəzəldə insani

duyguların təbii, səmimi ifadəsinə mane olmur. Şair özünün gözəllik və sevgi duyğularını başqa qəzəllərində olduğu kimi bütün əlvanlığı və rəngarəngliyi ilə qələmə ala bilmişdir. Böyük və bacarıqlı bir sənətkar kimi forma heç vaxt Xətayiə mane olmur, əksinə fikir və hisslərin daha əlvan ifadəsinə kömək edir.

Xətayinin poeziyası janr baxımından da əlvandır. Şairin ədəbi irsində qəsidə janrına, demək olar ki, müraciət olunmur. Onun divanında əsas yeri qəzəllər tutur və şair qəzəllərində dini-fəlsəfi bir məzmun daşıyan, ancaq beləki duyğularını da öz içərisinə alan sevgi hisslərini əks etdirmişdir. Şair insanın uralıq, paklıq, əqidə, məslək, din, inam duyğularını bir vəhdət halında götürərək bu qəzəllərdə qələmə alır. Burada gündəlik həyatın eybəcərliyindən qurtarıb kainatın fəvqünə boylanan bir insanın iç dünyası dilə gətirilir. Onun ümidi, inamı, mövqeyi, həsrəti haray qoparır. Xətayinin qəzəllərinə dərin bir nikbinlik, sabaha inam ruhu hakimdir. Bədii sual tərzində qurulan aşağıdakı qəzəl bu baxımdan səciyyəvidir:

Bir pəri heyranıyım, bilməm məkanı xandadır?
Kimsə bilməz dünyədə namü nişanı xandadır?
Xubları sevmə deyüb tən etmə, ey naseh, mənə,
Çünki bilməzsən məqami-cavidani xandadır.
Gəldi «sübhən-əlləzi əsra beəbdəh» şəninə,
Lövh-i-məhfuz üstə ol hüsnin bəyani xandadır?
Mən dedim:-Bir busə ver. Der:-Can verüb almaq gərək.
Bu məkan içrə mətai-rayiqani xandadır?
Xanda kim, yatım cəhanda uyxu gəlməz çeşmimə,
Bu Xətayi yatmağa yar asitani xandadır? [4,136]

Bu qəzəldə sevgiliyə aşiq həm real insanlar, həm də fəlsəfi rəmzlərdir. Aşıqın heyran olduğu gözəl pəridir və yeri, məkanı bilinmir. Kimsə onun nişan və əlamətini bilmir. Burada açıq-aşkar söhbət allahdan gedir. Məkanı bilinməyən, laməkan olan, nişan və əlamətləri heç kəs tərəfindən bilinməyən ancaq allahdır, əbədiyyət aləmidir. Gözəlləri sevmə deyən nasehlərə də aşiq məhz bunu xatırladır. Ona xatırladır ki, xubları sevmək məqamı əbədiyyətə qovulmaq, vasil olmaq məqamı isə tanrıya qovuşmaqla mümkündür. Üçüncü beytdə Qurandan gətirilən ayə və başqa işarələr, xatırlatmalar da bu həqiqətdən xəbər verir. Lövh-i-məhfuzdan söhbət açılır. Bu cəhət göstərir ki, Xətayi qəzəllərində ifadəsini tapan eşqin əsasında ilahi eşq durur, lakin bu eşq dünyəvi eşqdən ayrılmır, onu rədd etmir. Xətayi ədəbi irsində xalq şeirindən gələn janrlar da mühüm yer tutur. Onun qoşma, gəraylı, nəfəs, varsağı, bayatı janrlarında yazdığı əsərlər ədəbiyyat tariximizin maraqlı hadisəsidir. Xətayiə qədər yazılı ədəbiyyatda bu janrlara müraciət edildiyini görmürük. Həm də Xətayinin bu əsərləri kamil bir şeyx olan şairin öz müridlərinə öyüdləri şəklində yazılmışdır. Qəzəllərdən fərqli olaraq burada aşiqanə mövzu az nəzərə çarpır. Digər tərəfdən burada məhəbbət özü də dini-ürfani bir hal kimi qələmə alınır.

Orta əsrlər ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarında qafiyənin çoxlu növlərindən bəhs

olunmuşdur. Orta əsrlər ədəbiyyatında qafiyəni təşkil edən hərf rəvi adlanırdı. Rəvi ərəb dilində dəvənin belində yükü bir-birinə bağlayan ipə deyilir. Şeirdə qafiyəni təşkil edən həmin rəvi hərfi beytin misralarını bir-birinə bağlayır. Rəvi hərfindən əvvəl və sonra bir və ya bir neçə hərf gələ bilər. Bu hərflər qafiyənin müxtəlif növlərini əmələ gətirir. Təkcə bir rəvi hərfinin köməyi ilə düzələn qafiyələrə mücərrəd qafiyələr deyilir. Rəvi hərfindən əvvəl və sonra gələn hərflərin sayına, yerinə görə qafiyələr müxtəlif növlərə ayrılır, mürəddəf, mürəkkəb, müqəyyəd və s. qafiyələrdən söhbət açılır. Xətayinin şeirlərində bu qafiyələrin, demək olar ki, bütün növlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, aşağıdakı şeirdə qafiyə ancaq bir rəvi hərfinin köməyi ilə yaradılmışdır:

Du zülfündən mənə bir mu gərəkdir,
Sənin vəslindən ancaq bu gərəkdir.
Könüldən getməz ol çeşmim xəyalı,
Bəli, Məcnunlara ahu gərəkdir.
Cəfavü cövrümüzdən inciməz dil ki, Xublar
daima bədxu gərəkdir.

Gözüm yaşın tökərmən ayağuna,
Bəli, sərv ayağında su gərəkdir.
Xətayi sözlərin cəm etsün ol ay
Ki, xublar guşinə ləlu gərəkdir. [4,107]

Bu şeirin qafiyələri mu, bu, ahu, bədxu, su, ləlu sözlərindən ibarətdir. Bu sözlərdə isə rəvi hərfi «u» hərfidir və qafiyələnən sözlərdə təkrarlanan səs ancaq «u» hərfindən ibarətdir. Düşünmək olar ki, klassik ədəbiyyatda bu tipli qafiyələr işlətmək o qədər də qəbahətli hal sayılmamışdır. Xətayinin bu şeirinin qayələrinin ancaq bir rəvi hərfindən təşkil olunmasına baxmayaraq bu şeir qafiyə baxımından kamildir və gözəldir. Qafiyədən sonra gələn «Gərəkdir» rədifisi isə bu mücərrəd qafiyənin daha güclü səslənməsinə kömək edir. Xətayinin əsərləri içərisində bu tipli qafiyələr az da olsa vardır.

Ümumiyyətlə, Xətayinin şeirlərində orta əsrlər poetikasının qafiyə nəzəriyyəsinə uyğun olaraq rəngarəng qafiyə növləri yaradılmışdır. Xətayi daxili qafiyələrdən az istifadə etmişdir. Şairin qafiyələrə bu şəkildə canlılıq, ahəngdarlıq verməsi onun poetik üslubunun xüsusiyyətlərindən biridir. M.Quluzadə Nəsimi şeirindəki qafiyələrdən danışarkən yazır: «Mürəkkəb qafiyələr «rəvi» adlanan» qafiyə hərfindən əvvəl gələrək başqa həmcins hərflərin qafiyələnməsi ilə düzələn qafiyələrdir. Bu cür qafiyələr qurmaq klassik şeirdə məharət və ustalığ sayılırdı. Nəsiminin şeirlərində hakim yer tutan məhz mürəkkəb qafiyələr və onun növləridir. Mürəkkəb qafiyələr rəvi hərfindən əvvəl gələn səsli hərflərlə düzələn qafiyələrdir. Məsələn, cahan, nişan və sükun, «zəbun». Bu sözləri eynilə Xətayi şeirlərində işlənən qafiyələr haqqında da demək olar. Əslində Xətayi şeirlərində işlənən qafiyələr əsasən belə qafiyələrdir. Məsələn, «Mənəm bir tən, vəleykin can anımdır»

misrası ilə başlayan qəzəldə can, canan, dərman, ehsan, Keyvan, heyvan, imam, reyhan, Kirman, çövkən sözləri qafiyələnmişdir. Burada rəvi hərfi olan «n»dan əvvəl «a» hərfi sait səs olaraq təkrarlanır və bu qafiyəni mürəkkəb qafiyəyə çevirir.

Şairin istər ərüzla, istər heca ilə yazdığı şeirlərdə, istər epik, istər lirik əsərlərində bənzətmələrin rəngarəng nümunələri ilə qarşılaşırıq. «Dəhnamə» poemasından bir parçaya diqqət edək:

Ey şux, həmişə olasan şad,
Həm sərv misali gəmədən azad.
Şəhla bola ol du çeşmi-nərgis,
Rüx tazəvü tər çü bərki-şümşad.
Bünyadi-cəmalın ola qaim,
Qıldın bu xərab evimi abad.
Hərutdan ol be fitnə fəttan,
Həm sehr ilə Samiridən ustad.
Həm dəm yaşım, ey Əzizi-Misri,

Yanında axar çü şətti-Bağdad. [5, 208]

Bu parçada gözəl gah sərvə, gah nərgizə, şümşad yarpağına, haruta Samirə sehrkarlarına, aşiqin göz yaşı isə Bağdad çayına bənzədilir. Bu bənzətmələr ənənəvi olsa da onların işlənmə tərzı yenidir, tərəvətlidir. Şair lap əvvəlcə gözəlin sərv ağacı kimi qəmədən azad olmağını arzulayır. Sərv ağacı dik dayanmağına görə qəmsiz olmaq rəmzi kimi götürülür. İkinci beytdə şair sevgilisinin gözlərini nərgizə bənzədir, lakin yenə də gözün nərgizə bənzədilməsi əsas deyildir. Aşiq arzu edir ki, onun sevgilisinin gözləri nərgiz gülünün gözü kimi şəhla olsun, ikinci misrada isə gözəlin üzünün şümşad yarpağı kimi təzə və tərəvətli olması arzu olunur. Fitnələr törətməkdə Haruta, sehrlər törətməkdə Samirə mələklərinə bənzədilən gözəl şair tərəfindən məharətlə vəsf edilir. Başqa bir beytdə isə sevgili Misir Əzizinə, onun həsrətilə aşiqin gözlərindən axan yaş isə Bağdad çayına oxşadılır. Bu istiarələr şairin sevgisinin gücünü göstərmək, onun dərəcəsini bildirmək üçün tapılmış gözəl bənzətmələrdir. Bu bənzətmələrin hər biri şairin təşbehlərdən yerli-yerində bəhrələndiyinə gözəl sübutlardır.

Ədəbiyyat:

1. M.Quluzadə. Böyük ideallar şairi. Bakı, 1973
2. Xətayi. Əsərləri. Bakı, 1988
3. M.Cəfərov. "Klassiklərimiz haqqında", Bakı, 1948
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə. I cild, Bakı, 1960
5. **Xətayi. Əsərləri. Bakı, 1988. Səh. Xətayi. Əsərləri. Bakı. 1988**

Xülasə

XƏTAYI POEZİYASINDA DIQQƏTİ CƏLB EDƏN DINI-FƏLSƏFİ MƏQAMLAR

Xətayi şeirlərində islami-fəlsəfi və əxlaqi dəyərlərə çağırış mühüm yer tutur. Bu cəhət onun şeirlərinə ərəb və fars dillərindən, quran və hədislərdən gəlmə istilahların daxil olmasına gətirib çıxarırsa, xalqla, xalq ədəbiyyatı ilə bağlılıq onun dilini sadələşdirir, aydın və büllur bir şəkllə salır. Onun şeirlərində sufi və şiə görüşləri ilə bağlı dini-fəlsəfi anlayışlara, rəmzlərə, çətin anlaşılan söz və ifadələrə az da olsa rast gəlirik. Xətayi bu istilah və ifadələri qəsdən şeirə daxil etmir, bəlkə demək istədiyi fikrin, mənanın tələbi ilə daxil edir. Onun poetik üslubu dindar, sufi, nəsihətçi bir şairin görüşlərinə və baxışlarına uyğundur. Onun əsərlərində quran ayə və hökmlərinə söykənən, Qurandan gələn istilahlara müraciət şeirlərinin dilinin sadəliyi, aydınlığı içərisində çox vaxt görünməz olur.

Xətayinin poeziyası janr baxımından da əlvandır. Şairin ədəbi irsində qəsidə janrına, demək olar ki, müraciət olunmur. Onun divanında əsas yeri qəzəllər tutur və şair qəzəllərində dini-fəlsəfi bir məzmun daşıyan, ancaq beləki duyğularını da öz içərisinə alan sevgi hisslərini əks etdirmişdir. Şair insanın ucalıq, paklıq, əqidə, məslək, din, inam duyğularını bir vəhdət halında götürərək bu qəzəllərdə qələmə alır. Burada gündəlik həyatın eybəcərliyindən qurtarıb kainatın fəvqünə boylanan bir insanın iç dünyası dilə gətirilir. Onun ümidi, inamı, mövqeyi, həsrəti haray qoparır. Xətayinin qəzəllərinə dərin bir nikbinlik, sabaha inam ruhu hakimdir.

Резюме

РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЕ МОМЕНТЫ, ПРИВЛЕКАЮЩИЕ ВНИМАНИЕ В ПОЭЗИИ ХАТАИ

Доц.Гаджиева Н.С.

Важное место в стихах Хатаи занимает обращение к исламо-философским и нравственным ценностям. Если этот аспект приводит к включению в его стихи терминов из арабского и персидского языков, Корана и хадисов, то его связь с народом и народной литературой упрощает его язык, делает его ясным и кристально ясным. В его стихах мы встречаем религиозно-философские концепции, символы, трудно-понятные слова и фразы, связанные с суфийскими и шиитскими встречами. Хатаи намеренно не включает в стихотворение эти термины и выражения, возможно, он включает их в силу требования идеи и смысла, которые он хочет передать. Его поэтический стиль соответствует взглядам и воззрениям религиозного, суфийского, увещающего поэта. В его произведениях ссылки на термины из Корана, основанные на аятах и постановлениях Корана, часто незаметны в простоте и ясности языка его стихов.

Поэзия Хатаи также жанровая. В литературном наследии поэта к оде почти не обращаются. Газели занимают главное место в его диване, и поэт отразил в своих газелях чувства любви, имеющие религиозно-философское содержание, но включающие в себя и такие эмоции. В этих газелях поэт объединяет в единство человеческие чувства благородства, чистоты, веры, труда, религии и веры. Здесь выражен внутренний мир человека, освобожденного от уродства повседневной жизни и погруженного во вселенную. Его надежда, уверенность, положение, тоска вырваны. В газелях Хатаи преобладают глубокая относительность и вера в завтрашний день.

Summary

ATTRACTING ATTENTION TO RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL POINTS IN KHATAI'S POETRY

Doc.Hajieva N.S.

The call to Islamic-philosophical and moral values occupies an important place in Khatai's poems. While this aspect leads to the inclusion of terms from Arabic and Persian, the Quran and hadiths in his poems, the connection with the people and folk literature simplifies his language and gives it a clear and crystal form. In his poems, we rarely encounter religious-philosophical concepts, symbols, and difficult-to-understand words and expressions related to Sufi and Shiite views. Khatai 's does not include these terms and expressions in his poems intentionally, perhaps he includes them at the request of the idea and meaning he wants to convey. His poetic style corresponds to the views and views of a religious, Sufi, and admonishing poet. In his works, the appeal to terms from the Quran, which are based on the verses and rulings of the Quran, is often invisible in the simplicity and clarity of the language of his poems.

Khatai 's poetry is also colorful in terms of genre. In the poet's literary heritage, the qasid is almost not used. Ghazals occupy the main place in his divan, and in his ghazals, the poet reflected the feelings of love, which have a religious-philosophical content, but also include such feelings. The poet takes the feelings of exaltation, purity, belief, profession, religion, and faith of a person as a unity and writes them in these ghazals. Here, the inner world of a person who has escaped the ugliness of everyday life and gazes at the transcendence of the universe is expressed. His hope, faith, position, and longing are everywhere. Khatai 's ghazals are dominated by a deep spirit of relativity and faith in the future.

Rəyçi: Axundova Nəzmiyə M.q.